

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КАТЕГОРІЇ «ЗАКОННІСТЬ»

Висвітлюється зміст поняття «законність» у контексті сучасних вітчизняних і зарубіжних інтерпретацій. Вказується на методологічні особливості розуміння явища законності в правових системах України та ФРН.

Ключові слова: вимога, законність, правозаконність, принцип законності.

Освещается сущность понятия «законность» в контексте современных отечественных та зарубежных интерпретаций. Представлены методологические особенности явления законности в правовых системах Украины та ФРГ.

Ключевые слова: требование, законность, правозаконность, принцип законности.

The essence of the notion «legitimacy» is depicted in the article in the light of modern national and foreign interpretations. Methodological specialties of legitimacy consideration in Ukraine and FGR are pointed out.

Key words: demand, legitimacy, law legitimacy, legitimacy principle.

Проблема дотримання, а точніше, реалізації одного з основних принципів права — принципу «законності» у правовій і політичній системі нашої держави варта того, щоб привернути до неї увагу наукової юридичної громадськості, політиків юристів-практиків і небайдужих представників громадянського суспільства. Криза останніх років пов'язується з необхідністю переосмислення багатьох проблем, зокрема таких понять як легітимність і законність. Законність є важливою умовою існування і розвитку правової держави. Демократизація суспільного життя не може відбуватися без зміцнення законності, яка характеризується, з одного боку, поширенням свободи, лібералізацією світогляду, диференціацією системи правових цінностей, а з іншого, їхнім невідемним наслідком — потенційною можливістю прояву соціальних відхилень.

Категорія «законність» є однією зі складних і фундаментальних категорій в юридичній науці. Багатоаспектність розуміння її змісту пояснюється тим, що, виходячи зі специфіки пізнавальних завдань, особливостей методологічної основи досліджень, її інтерпретація здійснюється за допомогою такого понятійного ряду, як «режим», «принцип», «засіб» тощо.

У російському та українському загальнотеоретичному правознавстві використовують поняття, яке, на нашу думку, схоже з категорією «законність» — це термін «правозаконність», про що свідчить герменевтичний аналіз наукових та нормативно-правових джерел.

Традиційна загальнонаукова інтерпретація визначає законність як «режим (стан) відповідності дій, поведінки, діяльності посадових осіб, громадян та юридичних осіб законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті неухильного додержання останніх усіма суб'єктами права»¹.

В.В. Самохвалов визначив законність як обумовлене закономірностями суспільного розвитку комплексне соціально-правове явище, що складається з трьох взаємопов'язаних складових (принцип, метод і режим існування держави) і яке полягає у єдиному розумінні, суворому й неухильному виконанні всіма суб'єктами правовідносин вимог законодавчих актів, що мають відповідати принципу справедливості як у процесі правореалізації, так і в ході правотворчості².

З точки зору М.М. Вовпенка, законність слід визначати як реалізовану в режимі демократії систему ідеологічних, психологічних і юридичних вимог правомірної поведінки всіх громадян, посадових осіб, органів держави та громадських організацій³.

Останнім часом в сучасній науковій літературі зустрічається також інший термін — «правозаконність», який використовується для позначення явища всебічної та неухильної реалізації вимог закону та є началом формування відповідного категоріального ряду. Так, С.С. Алексєєв, досліджуючи проблеми становлення правової держави, наголошує, що для суспільства, в якому стверджується верховенство права, є характерним органічне поєднання права і законності, відтак цілком доречно говорити про «правозаконність» як цілісне і фундаментальне явище, властиве суспільству з розвиненими громадянськими і демократичними інститутами⁴.

Такий спосіб інтерпретації співвідношення двох правових явищ є прикладом наближення до цінностей юридичної школи, з одного боку, а з іншого — проявом тенденції сучасного стану розвитку методології правознавства, що полягає в інтегрованості правового знання.

Виникнення законності як правового феномена пов'язується з історією формування представницької влади титульної нації, яка була б здатною від імені народу та за допомогою законів обмежувати діяльність монархів та інших правителів. Це явище, як принцип офіційно було сформульоване в Англії у «Великій Хартії вольностей» (1215 р.), де проголошено, що жодна людина не може бути заарештована, ув'язнена, позбавлена власності, вигнана з країни не інакше як згідно з законним вироком рівних їй на підставі закону країни. Всі ці обмеження були спрямовані проти влади короля, а вимоги були сформульовані від імені вільних жителів Англії, включно з представниками міст, а також селян⁵. Така традиція розуміння сутності цього правового феномена й донині з деякими видозмінами змісту набула розвитку у деяких західних правових системах.

Появу нормативного терміна «законність» у Росії пов'язують з іменем Петра I, який своїм указом 12 січня 1722 р. створив прокуратуру, наділивши її повноваженнями нагляду за суворим дотриманням законів держави⁶.

Уявлення про законність, які ще з часів Петра I поширювалися владою і кардинально відрізнялися від тих, що стверджувалися громадянським суспільством і поступово ставали чи не класичними у практиці західних країн. Варто згадати М.Г. Александрова, автора відомої праці «Право і законність в період розгорнутого будівництва комунізму» (1961). Законність розглядалася як принцип поведінки, яка вимагається державою від усіх громадян, посадових осіб, установ і організацій; як принцип діяльності соціалістичного державного апарату⁷.

Отже, у цій інтерпретації розуміння законності є двохаспектним — як поєднання вимог дотримання законодавства у двох напрямках: від держави до суспільства та безпосередньо до самої держави (державний апарат), яка є суб'єктом законодавчої діяльності.

Пізніше законність розглядали як необхідну передумову соціалістичної демократії, як загальний принцип права, що свідчить про багатоаспектність інтерпретації її змісту, а отже, різноплановість використання.

Із впровадженням до наукового обігу поняття «правозаконність», яке з'явилося як результат поширення ідеології природно-правового спрямування на протипагу парадигмі позитивізму, виникають питання співвідносності зазначених понять і розмежування обсягів їхнього змісту.

Ідея правозаконності (rule of law), концептуально розроблена в роботах мислителів ліберального напрямку XIX–XX ст.ст. (А. Дайсі, М. Оукшота, Ф. Хайєка), трактувалась як інструмент забезпечення в суспільстві правової свободи. У цьому випадку спостерігаємо чітке розмежування права і закону при якому закон є умовою і засобом втілення права у реальну площину життя, а разом з ним свободи та справедливості.

Правозаконність означає впровадження в життя не будь-яких норм, а засад гуманістичного права, перш за все, невід'ємних прав людини і пов'язаних з ними інститутів, у тому числі загальнодемократичних правових принципів приватного права, незалежного правосуддя⁸. Деякі автори пояснюють, що в суспільстві, в якому затверджуються ідеали сучасної ліберальної цивілізації, постає неухильне і жорстке панування закону і водночас сам закон вже не продукт влади, її свавілля, а вираження великих ліберальних цінностей, відродженого природного права, насамперед невід'ємних прав людини. Тобто правозаконність є особливий, вищий тип законності, наявність якої можлива лише за умов розвиненого громадянського суспільства і правової держави⁹.

Отже, виходячи із зазначеної позиції, законність можна тлумачити у двох контекстах: формальному та сутнісному. З одного боку вона може бути істинною, тобто такою, яка відповідає гуманній сутності права, правам людини, справедливості, а з іншого — виключно формальною, яка зводиться до дотримання будь-яких норм, якщо вони встановлені чи санкціоновані державою. Для першої необхідна наявність демократичних, суспільних, політичних та ідеологічних передумов, відповідна правова культура і повага до права, усвідомлення його об'єктивної необхідності та справедливості. Для іншої усе це є не обов'язковим, а лише вказує на другорядні фактори, що сприяють реалізації закону.

Окрім цього в українському та російському правознавстві категорія законності використовується також для визначення інших важливих політико-правових понять, зокрема таких, як «легальність» і «легітимність» або «легітимация». «Легальність» — законність, дозволеність, відповідність чинним законам¹⁰, «легітимация» (від лат. *Legitimus* — законний, узаконений) — визнання або підтвердження законності певного права або повноважень особи¹¹.

Визначення особливостей змістовної інтерпретації категорії «законність» має не тільки методологічне значення, але й практичне, що обумовлюється безпосереднією причинно-наслідковою зв'язку реалізації закону із реалізацією ідеї верховенства права. Зокрема, як вказується у сучасних правових джерелах, стан і функціональна здатність державного і правового порядку залежать від того, якою мірою втілюється в життя уявлення про справедливість права у правовому суспільстві. Так, наприклад, у праворозумінні Англії існує значна кількість праць з проблематики верховенства права, у яких автори звертаються до категорії законності. Зокрема, як зазначає Б. Таманага, існуючі визначення законності можна звести до двох основних груп, відомих як «формальні» та «матеріальні». Формальні визначення — це 1) правління на основі закону, де закон розглядається як інструмент урядової дії; 2) законність як сукупність формальних вимог до закону та порядку його реалізації: загальність, передбачуваність, зрозумілість, чіткість; 3) законність як ознака демократизації суспільного життя.

Матеріальними (змістовними) елементами законності, за допомогою яких розкривається зміст категорії верховенства права, є: 1) індивідуальні права — власність, контракти, приватність, автономія; 2) право гідності; 3) держава загального добробуту — реальна рівність, добробут, захист громади. Відповідно до вищевикладених інтерпретацій законності формальні теорії зосереджуються на належних джерелах і формі їх реалізації, тоді як матеріальні теорії акцентують увагу на змістовних характеристиках закону, що має узгоджуватися з правовими або моральними принципами.

На відміну від українського праворозуміння категорії «законність», у німецькому правознавстві аналогічне явище для позначення використовується у декількох поняттях: «*Legalität*», «*Gesetzlichkeit*», «*Legitimität*», «*Validität*»¹², «*Gesetzmäßigkeit*», «*Rechtlichkeit*», «*Rechtmäßigkeit*», «*Rechtsbeständigkeit*», «*Rechtsbestand*»¹³. Проте, якщо взяти кожне поняття окремо, то воно має певну відмінність або й дещо інший зміст. Так, термін «*Gesetzlichkeit*» означає законність, однак не є поширеним у німецькій юридичній літературі. Термін «*Validität*» перекладається як законність, дійсність і живиться найчастіше у значенні «дійсність». Слова «*Rechtlichkeit*» та «*Rechtmäßigkeit*» — перекладаються як

справедливість, чесність, правомірність, законність, легітимність. Водночас категорію «Rechtsbeständigkeit» вживають як «дійсність», а в іншому джерелі — як «законність». Водночас термін «Rechtsbestand» є синонімом до термін «Rechtsbeständigkeit», а отже, за аналогією означає законність.

Привертає увагу дослідження А. Жалінського та А. Рьоріт «Введение в немецкое право», де ми знаходимо ще один термін «Rechtsstaatlichkeit», який автори трактують як державна законність і називають це одним із принципів держави (або одним із правових начал держави)¹⁴.

Однак особливого пояснення потребують терміни «Legalität» — законність і «Legitimität» — законність, легітимність, які найчастіше зустрічаються у нормативних або доктринальних юридичних текстах. Тут треба зважати на зауваження спеціалістів із порівняльного права та термінографії, які наголошують на підвищеному ступені складності перекладу термінології іноземних терміносистем права, що належать до різних правових сімей чи груп, оскільки у кожного суспільстві чи культурному просторі історично склалися різне розуміння чи то філософське осмислення права, накопичилися розбіжності у визначенні та розумінні правових понять¹⁵. Так, наприклад, термін «Legalität» (легальність, законність) інтерпретується в політико-юридичному контексті. Отже, легальним, законним є індивідуальна чи державна діяльність тоді, коли вона збігається (відповідає) з існуючим (діючим) правом і законом, тобто відповідає вимогам позитивного права — конституції, законам, іншим правовим приписам, а також світоглядним засадам щодо розуміння явища права як міри свободи та справедливості. У цьому випадку юристи використовують інтегративний підхід, у якому поєднуються право і закон. «Legalität» вони також тлумачать як поняття для зовнішньої, формальної відповідності дії окремої особи чи держави конкретним законним порядкам, не беручи до уваги внутрішнє ставлення особи до права і до мотивів її діяльності.

Інший синонімічний термін «Legitimität», який у перекладі також означає «законність», вживається в політико-соціологічному контексті для визнання гідності (чесноти) державної влади через дотримання визначених принципів і соціальних цінностей. Другий аспект використання терміна «Legitimität» пов'язується з необхідністю виразу почуттів довіри до діючої політичної влади, яка діє на засадах закону. «Legitimität» («Legitimation») є властивість політичної влади, а «Legitimation» є процес, який забезпечує цю властивість.

У підручнику «Rechtstheorie» Б. Рютера і К. Фішера термін «Legitimation» (законність) розглядається у формальному та матеріальному аспектах. Зокрема, аналогічно до позиції Б. Таманагі формальна законність припускає, що процес і зміст законодавства повинен бути відкритим для громадян і повинен захищати соціальні інтереси. Правила для контролю державної влади і для процесу законодавства, а також змістові кордони здійснення влади містяться в конституції¹⁶.

Крім того, поняття законності використовується у кримінально-процесуальному праві ФРН для позначення відповідного принципу, зміст якого полягає у зобов'язанні прокурора за наявності достатньої кількості доказів реалізувати власну ініціативу щодо провадження по справі. Цей принцип виявляється також у законодавчому закріпленні обов'язковості кримінального переслідування за скоєння злочину (§§ 152 II, 160 I, 163 StPO).

Порівнюючи юридичну категорію у різних правових системах (ФРН, Україна), приходимо до висновку, що поняття «законності» використовується в обох правових системах для позначення аналогічних правових явищ, що мають величезне значення у забезпеченні гарантованих державою прав і свобод людини і громадянина.

Категорія «законність» є однією із фундаментальних і поширених категорій загально-теоретичного та галузевого правознавства, яка широко використовується у правовій лексиці юристів правових систем України та ФРН. Саме на цій основі та, виходячи з функціонального призначення законності у механізмі правового регулювання, українські та німецькі дослідники-юристи працюють над проблемами як загально-теоретичного, так і

прагматичного (практико-прикладного) характеру, визначаючи шляхи реалізації законності, механізми відновлення, вдосконалення, посилення та засоби забезпечення.

Водночас, незважаючи на ідентичність правового явища законності у різних правових системах, на понятійному рівні спостерігаються певні розбіжності змістовного характеру, пов'язані з тонкощами розуміння дії закону та режиму, який формується на цих засадах. Зокрема, такими відмінними інтерпретаціями слід назвати: 1. В українському правознавстві широко використовується підхід, в якому законність характеризується як режим точного та неухильного виконання закону. Мають місце підходи, де законність характеризується як принцип, як вимога сучасності, фактор демократизації. 2. Спостерігається тенденція поширення інтегрованого праворозуміння, в якому відбувається поєднання позитивістського та природного праворозуміння, на підставі чого сформовано категорію «правозаконність».

Аналогічні за змістом категорії вживаються і в правознавстві ФРН. Законність розглядають як форму набуття офіційного загальнозвизаного характеру владних рішень, як необхідну ознаку правової держави, що проявляється у верховенстві права, як справедливості, як принцип у кримінально-процесуальному праві. Загалом у терміносистемі права Німеччини нараховується більше десяти синонімів для терміна «законність», що є схожим з елементами праворозуміння Англії.

Таким чином, термін «законність» має різне змістовне навантаження як у правовій системі України, так і в правовій системі ФРН, що обумовлено особливостями правових терміносистем, які формуються на різних методологічних засадах і виконують функції пояснення правових явищ.

1. Популярна юридична енциклопедія. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С.142; *Сучасна правова енциклопедія* / Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Міщенко Н. М. та ін.; За заг. ред. О. В. Зайчука. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — С.121. 2. *Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження*. — К.: Юстиніан, 2004. — С.25. 3. Там само. — С.28. 4. *Алексеев С. С.* Теория права. — Х.: Изд-во БЕК, 1994.- С.193. 5. *Всеобщая история государства и права*/ Под. ред. К. И. Батыра. — М.: Былина, 1995. — С.154-156. 6. *Немецко-русский юридический словарь*. Ок. 46000 терминов / Под ред. П. Гришаева, М. Беньямина. — 4-е изд., стереотип. — М.: РУССО, 1996. — С.350. 7. *Александров Н. Г.* Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. — М.: Госюриздат, 1961. — С. 150. 8. *Ильин А. В., Морозова С.А.* Из истории права: многоуровневый учебник для 10-11 классов.— СПб, 1997. — С.132. 9. *Александров Н. Г.* Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. — М.: Госюриздат, 1961. — С.392-393. 10. *Сучасна правова енциклопедія* / Зайчук О. В., Копиленко О. Л., Міщенко Н. М. та ін.; за заг. ред. О. В. Зайчука. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — С.165. 11. Там само. — С.165. 12. Там само. — 384 с. 13. *Александров Н. Г.* Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. — М.: Госюриздат, 1961. — 296 с. 14. *Алексеев С. С.* Философия права. — М.: Изд-во НОРМА, 1998. — С.139. 15. *Теорія права і держави: підручник* / Борщевський І. В., Васильєв А. С., Зілковська Л. М. та ін.; за заг. ред. А. С. Васильєва. — К.: КНТ, 2010. — С.10. 16. *Rüthers Fischer- Rechtstheorie*. 5. Auflage Verlag C.H. Beck. —München, 2010. — S. 58.